Pasaulio vaizdas kalboje: kas lietuviams įprasta?

Rūta KAZLAUSKAITĖ

„Kalboje tauta pasisako, kas esanti, ko verta," – taip kalbos ir tą kalbą vartojančių žmonių santykį yra nusakęs žymusis lietuvių kalbininkas, bendrinės kalbos kūrėjas Jonas Jablonskis. Teiginio dėmuo „kas esanti" pabrėžia tapatybę: žmonių prigimtį ir patirtį, aplinką ir jos pažinimo išgales. Dėmuo „ko verta" iškelia dorovines nuostatas, pripažįstamas vertybes, t. y. mąstymo ir jausenos savitumą suvokiant savo vietą pasaulyje. Kokius tautos gyvenimo ypatumus ir būdo bruožus, vertybines nuostatas rodo lietuvių kalba?

Norint atsakyti į klausimą, reikia sukaupti informatyvių kalbinių faktų ir juos patyrinėti. Įvairių įdomių žinių apie kalbinį pasaulėvaizdį teikia Jono Paulausko sudarytas *Sisteminis lietuvių kalbos žodynas* (SLKŽ). Žodžiai ir frazeologiniai junginiai – sustabarėję žodžių junginiai, savo reikšme ir vaidmeniu prilygstantys žodžiams – jame sudėlioti teminėmis grupėmis pagal svarbiausią reikšmės komponentą. Realijų pavadinimų dažnumas ir jų aplinka rodo kalbos turtingumą ir leidžia nustatyti, kas tautai įprasta, reikšminga, brangu ir kas svetima, nepriimtina ar įkyru.

Šiame straipsnyje aptariamos realijos, minėtame žodyne turinčios daugiausia pavadinimų. Leksinių vienetų reikšmės žiūrėtos *Dabartinės lietuvių kalbos žodyne* (DLKŽe). Jei žodžiai ir frazeologizmai reti, tarminiai ar archajiški ir į šį veikalą nepateko, naudotasi *Lietuvių kalbos žodynu* (LKŽe) arba *Frazeologijos žodynu* (FŽ). Palyginimų ieškota ir Klementinos Vosylytės *Palyginimų žodyne* (PŽ). Tai Lietuvių kalbos instituto mokslininkų parengtos knygos, suskaitmenintos skelbiamos Lietuvių kalbos išteklių informacinėje sistemoje „E. kalba".

Gyvenamoji aplinka. *Sisteminio lietuvių kalbos žodyno* duomenimis, iš visų gamtos realijų (negyvojo pasaulio objektų) į kalbėtojo dėmesio centrą dažniausiai patenka šlapia, suminkštėjusi nuo vandens žemė. Jai pavadinti žodyne užfiksuoti 138 daiktavardžiai (SLKŽ: 197–198). Sinonimų dominantėmis eina žodis *pelkė,* kurio reikšmė ‘nuolat šlapia žemė, dažnai su durpių klodu’, *dumblas* ‘nusėdusios drumzlės, purvas’ ir *purvas* ‘šlapia, suminkštėjusi nuo vandens žemė, dumblas’. Nurodytų daiktavardžių absoliučiųjų sinonimų tėra keliolika; tarkime, *armuo*, *kirba, marmalynė* ir dzūkų vartojama *plova* reiškia ‘klampynę, liūną’; dar plg.: *raistas* ‘klampi pelkė, apaugusi krūmais ar medžiais’ ir *tyras* ‘klampi pelkė su mažais medeliais ir kieta žole’. Visiems žinomų daiktavardžių nėra daug. Tokie pirmiausia yra minėtieji *pelkė, dumblas, purvas,* didžioji dalis priesagų *-ynas, -ynė* vedinių, pvz.: *durpynas* ‘vieta, kur yra durpių, kur durpės kasamos’, *šlapynė* ‘šlapia vieta’, taip pat *raistas*, *liūnas*. Dauguma šlapios žemės pavadinimų yra reti, žinomi tik atskirose patarmėse, šnektose ar kaip terminai vartojami specialistų. Pavyzdžiui, rytiečiai aukštaičiai turi *bėdras* ir *talakną*, žemaičiai *lioką, klaikšes*, geografai – *aukštapelkę*, *kinę, palias*.

Įmirkusi žemė, suprantama, nėra vienoda: viena užlieta skaidraus vandens, neklampi ar durpinga, o kita – su dumblu ar kemsais, liulanti (ir skleidžianti garsus – „marmanti“), gramzdinanti. Tad ir pavadinimai skiriasi, plg.: *liūnas* ‘liumpsinti pelkė dėl po durpėmis slūgsančio vandens’ ir *pjaunys* ‘pjaunama pelkė, loma, kur pavasarį ir rudenį stovi vanduo’; *rūdynė* ‘pelkėta, klampi pieva, durpynas’ ir *lieknas* ‘klampi pieva su krūmais, raistas’. Daugybę pavadinimų lėmė, be abejo, poreikis pabrėžti skiriamąją šlapios žemės ypatybę: durpių priemaišą vandenyje, klampumą, skleidžiamus garsus ir kt. Žvelgiant plačiau, pavadinimų gausa kalba apie tai, kad ankstesniais laikais Lietuva turėjo būti įmirkęs, pažliugęs, todėl nelengvai išbrendamas ar išvažiuojamas kraštas.

Būdingoji ypatybė. Iš gyvų būtybių pavadinimų *Sisteminiame lietuvių kalbos žodyne* daugiausia yra *plepio* sinonimų – 188 (SLKŽ: 309). Daugelis pavadinimų: ir dažnesnių, ir retesnių, priskirtini šnekamajai kalbai, turi ryškų emocinį atspalvį. Plg. reikšmes į DLKŽe įtrauktų daiktavardžių: visiems lietuviams žinomo *plepys* šnek. ‘kas mėgsta plepėti’ ir mažiau paplitusių *čerkšlys* šnek. ‘kas daug kalba, čerškia’, *pliauškynė* šnek. ‘kas niekus šneka, pliauškalius’, *vambra* šnek. ‘kas daug šneka, vambrija, plepys’, *zaunius* menk. ‘kas nuolat tuščiai kalba’. Semantiniai požymiai ‘niekai’, ‘tuščias’, ‘daug’, ‘nuolat’ rodo, kad pomėgiui plepėti nepritariama, tai yra yda.

Bemaž visi *plepio* sinonimai yra dariniai: priesagų ir galūnių vediniai, dūriniai. Pavyzdžiui, iš *blerbti* šnek. ‘tuščiai kalbėti, plepėti, tarškėti’ yra padarytas galūnės vedinys *blerba* ‘kas niekus kalba, plepa, blerba’ ir priesagų vediniai *blerbalas* šnek. ‘kas niekus kalba’, *blerbynė* menk. ‘kas daug plepa, blerbia’. Iš *blerbalas* padarytas *blerbalius* ‘kas daug blerbia, niekus kalba’ ir *blerbalynė* ‘kas blerbia, blerbalius’. Darinių pamatiniai žodžiai veiksmažodžiai dažniausiai yra garsažodžiai – žodžiai, atsiradę imituojant gamtos garsus. Sakysime, šaknis *plep-* (ir daiktavardžiai *plepa, plepaila, plepalas, plepalynė, plepalius, plepas, pleperis, pleperza, plepeta, plepetūnas, plepikas, plepkus, plepūnas*) aiškiai susijusi su kartojamu ištiktuku *ple*.

Dažniausia plepį žyminčių vedinių priesaga yra *-alas* (*barbalas, tratalas, liurškalas*). Ji, kaip ir kiek retesnės *-ynė* (*bliurbynė, pleškynė, pliopynė*), *-ena* (*svaitena, paistena*), *-lys* (*ošlys, tarkšlys*), perduoda menkinamąjį požiūrį į veikėją (LKGI 321, 324, 326, 328). Menkinimas labai aiškus, nes jį perteikia ir šaknis, ir priesaga. Kitos priesagos yra *-etas, -a* (*kleketas, plepeta*), *-ūnas* (*balbatūnas, pleškūnas, tauzūnas*), *-onas* (*putonas, tvoronas*), *-utis* (*barškutis, šnekutis*), *-ulis* (*dardulis, tarulis*). Jos irgi perduoda neigiamą vertinimą, tik ne tokį aštrų.

Plepio sinonimų dūrinių vienu dėmeniu eina žodžiai *daug, devyni* (prk. ‘daug’), *dykas, tuščias, ilgas, šaltas* (prk. ‘bejausmis’), *gražus* (prk. ‘bjaurus’), *niekai, boba* (menk. ‘ištekėjusi moteris’ ir menk. ‘bailus silpnos valios vyras’), o antru – kalbėjimo veiksmažodis (*kalbėti, taukšti, byloti, tauzyti, malti* šnek. ‘tankiai kalbėti, taukšti’, *pleškinti* šnek. ‘smarkiai ką nors daryti’) arba aktyviojo kalbos padargo pavadinimas, pvz.: *daugiakalbis, tuščiakalbis, niekatauškis, gražbylys, bobtauza, šaltapleškis, tuščiamalis, devynliežuvis.* Perkeltiniai daiktavardžiai, tokie kaip *gražbylys, bobtauza*, *šaltapleškis*, išreiškia pašaipą ir drauge informuoja, kad niekus kalbėti – įprastinis dykaduonių, silpnavalių žmonių (menkinamai – *bobų*) užsiėmimas.

Plepį pavadinantys frazeologizmai aktualizuoja iš esmės tuos pačius dalykus kaip ir dūriniai. Tas, kuris mėgsta daug arba tuščiai kalbėti, matomas kaip *kalbų vedžiotojas* arba *vėjo malūnas*, *dyki vėjai* (apie vėjo vaizdinį kolektyvinėje sąmonėje žr. Kazlauskaitė, 2018). Tas, kuris renka ir kaupia gandus, kad vėliau juos išpasakotų kitiems, vadinamas *plepalų maišu*, *tuščiu puodu*. Tas, kuris, prikalbėjęs ko nereikia, sukiršina žmones, yra *peklos menturis* (menturis yra pagalys šakotu galu košei maišyti, bulvėms grūsti).

Akivaizdu, kad požiūris į plepėjimą – beprasmį laiko eikvojimą – visada neigiamas.

Būdingieji veiksmai. *Sisteminio lietuvių kalbos žodyno* faktai leidžia tvirtinti, kad lietuviai yra aktyvūs žmonės. Dažniausiai įvardijami šie veiksmai: mušimas, slampinimas, plepėjimas, blaškymasis, verkimas, dramblinimas, bėgimas ir dilbinimas. Pavyzdžių skaičiumi prie jų prisišlieja tiesiog buvimą reiškiantys veiksmažodžiai. Visų šių veiksmų pavadinimų yra daugiau kaip po 150, įskaitant artimiausios semantikos priešdėlinius vedinius ir sustabarėjusius veiksmažodinius junginius – frazeologizmus. Pavyzdžių grupės aptartinos išsamiau.

MUŠIMO grupė susideda iš 219 pavyzdžių (SLKŽ: 108–109). Be veiksmo pagrindinio pavadinimo *mušti* ‘suduoti smūgį ar smūgių, teikiančių skausmą’, joje rasime ir gerai žinomų, ir retesnių veiksmažodžių, plg.: *daužyti*, *kulti*, *plakti*, *pliekti*, *talžyti*, *tvatinti*, *vanoti*, *kumščiuoti* ir *ergti* ‘lupti, mušti’, *luopinti* ‘mušti’, *mangūryti* ‘mušti, perti’, *vokuoti* šnek. ‘mušti, perti’, *kabalkštyti* ‘mušti, daužyti, kulti’. Vartojami ir frazeologiniai junginiai, pvz.: *nugarą dailinti (skalbti)*, *į skudurus (per sterbles) duoti* ir *valią duoti rankoms* – visi reiškia ‘mušti’. Frazeologizmai yra šnekamosios kalbos savastis; jie padeda perteikti ekspresyvų vaizdą. Mušimo žodžių gausa skatina mintį, kad sprendžiant nesutarimus, ieškant tiesos ir auklėjant pirmenybė teikta kumščio taisyklei.

PLEPĖJIMO grupę sudaro 202 veiksmažodžiai ir veiksmažodiniai frazeologizmai, turintys reikšmę ‘daug ir be reikalo šnekėti’, kuri kartais papildoma šalutiniu požymiu: ‘kalbėti niekus’, ‘pameluoti’, ‘paskalas leisti’, ‘neaiškiai kalbėti’ ir pan. (SLKŽ: 309–310). Tarkime, *babaliuoti, balabasyti, balzgatyti, sapalioti, vambryti, zvėgoti,* ryt. *gvėrauti, liežuviu ploti, žebeles gaudyti* reiškia ‘niekus kalbėti, taukšti’, o *balbatuoti, barbaliuoti, veblėti* – ‘neaiškiai, murmant kalbėti, pasakyti’.

Tuščia žmonių kalba neperduoda reikšmingo turinio, ji iš esmės – triukšmas. Todėl plepėjimui įvardyti renkamasi žodžius, kurie tiesiogiai žymi kitų gyvūnų išduodamus ir negyvosios aplinkos sukeliamus garsus. Pavyzdžiui, *loti* kalbėtoją žmogų sugretina su šunimi ar lape, *kurkti* – su varle, *ošti* – su medžiu, *pleškėti* – su ugnimi ir pan. Sąsajos su neskraidančiais, žemėje ar arti jos besilaikančiais gyvūnais visada rodo menkinimą (plačiau žr. Gudavičius, 2009: 117–119).

Tuščia ir ilga kalba erzina, yra nemaloni ir įkyri. Nepakantumą tuščiam kalbėjimui išduoda tokie sustabarėję veiksmažodiniai pasakymai kaip *į ausis būgnyti* ‘įkyriai kalbėti’, *galvą ūžti* ‘įkyrėti, varginti’, *negimusį pakrikštyti* ‘apie plepumą’, *su*

burokais nuvažiavo į malūną ‘nusišnekėjo’, *kaip ožys apie agurkus* ‘apie niekų kalbą’. Beje, jie rodo ir tai, kad kalbėjimo procesas suvokiamas itin paprastai, iš kaimo žmogaus pozicijos. Garsų artikuliavimo vieta burna (ji vadinama ir *dykąja, gamarine, putralakiu, nasrais*…) įsivaizduojama kaip patalpa, į kurią patenka oras ir kurios nėra reikalo aušinti; patalpoje tarsi žmogus ar jo įrankis nepaliaujamai darbuojasi liežuvis ar žandai – jie kulia, plaka, ploja, vėto, yra dilinami, brūžinami ir pan.; gausūs mažareikšmiai žodžiai tarytum grūdai ar kokios smulkios medžiagos yra išbarstomi, išmėtomi, išpurškiami, supilami į košę ir pan. Pavyzdžiai tokie: *nasrus aušinti* ‘be reikalo, tuščiai kalbėti’, *dykąją vėtyti* ‘niekus kalbėti’; *liežuviu apmesti ir atausti* ‘daug prišnekėti, pameluoti’, *žandais ploti* ‘iš įpročio kalbėti, šnibždėti (ppr. poterius)’; *kaip avižomis sėja* ‘nei šį, nei tą, niekus (kalba)’, *akis užpilti migla* ‘primeluoti, pripasakoti nebūtų dalykų’, *košės primakaluoti* ‘niekus šnekant užsitraukti bėdą’.

Taigi tauta ir niekus sakančius žmones pajuokia, ir tuščią kalbėjimą laiko netikusiu įpročiu.

Dar dviem teminėms grupėms: verkimo ir blaškymosi, priskirti veiksmažodžiai ir sustabarėję veiksmažodiniai junginiai įvardija nevalingus kūno judesius, kuriuos sukėlė vidinė įtampa, jaudulys, skausmas ar liga. Susijaudinus ar negaluojant keičiasi mimika ir kūno poza: imama gestikuliuoti, kaupiasi ir rieda ašaros ir pan.

VERKIMO grupę sudaro 160 pavyzdžių (SLKŽ: 274–275). Šalia bendresnės semantikos veiksmažodžių, tokių kaip *verkti* ‘ašaras lieti dėl skausmo, nelaimės ir pan.’, *ašaroti* ‘lieti ašaras, verkti’, *apverkti* ‘su ašaromis apgailėti’, *prisiverkti* ‘daug verkti’, žodyne pateikiama pavyzdžių, iškeliančių specifinius verkimo požymius. Jų net 18: ‘graudžiai’, ‘negražiai’, ‘apie vaiką’, ‘nepatenkintam’, ‘pro nosį’, ‘tyliai’, ‘garsiai’, ‘pradėti verkti’, ‘daug verkti’, ‘verkti sušalus’, ‘graudinasi’, ‘greit verkia’, ‘vos neverkti’, ‘taisytis verkti’, ‘kiek verkti’, ‘negali verkti’, ‘nedaug trūksta iki verkimo’, ‘nustoti verkti’. Matyti, kad ašarų liejimo procesas kalbiškai smulkiai skaidomas: matuojama verkimo trukmė, intensyvumas ir skiriami veiksmo etapai, nustatomas verkimo pobūdis ir verkėjo amžius, įvertinamas nusiteikimas. Taigi verkimas – įprastas reiškinys. Žiūrima į jį beveik visada nepalankiai: verkiantis žmogus pripažįstamas silpnu ir sąmojingai pašiepiamas, sukūrus ekspresyvų vaizdą, pvz.: *bliauti* menk. ‘garsiai verkti’, *snarglinti* menk. ‘verkšlenti, šniurkščioti’, *ašaros pigios* ‘apie greit verkiantį’, *dambrą atkišti* ‘reikšti nepasitenkinimą, rengtis verkti’.

BLAŠKYMOSI reikšmės veiksmažodžių žodyne skelbiama 188 (SLKŽ: 83). Didžioji dalis – beveik pusė (85) – yra nepriešdėliniai veiksmažodžiai, pvz.: *blaškytis* ‘skėtotis, mėtytis’, *laigyti* ‘linksmam šokinėti, bėgioti, siausti, išdykauti’, *šmirinėti* ‘šen ir ten bėginėti, lakstyti, landžioti, šmižinėti’, *zylioti* menk. ‘be reikalo lakstyti, bėgioti (apie žmones)’. Kiti veiksmažodžiai turi priešdėlius *pa-*, *pra-*, *pri-*, pvz.: *pasiblaškyti* ‘kiek pasivartyti’, *palaigyti* ‘laigant kiek pabėgioti, palakstyti’, *pazylioti* ‘pabėgioti, palakstyti’; *prasiblaškyti* ‘praleisti laiką blaškantis’, *pralaigyti* ‘prasimankštinti laigant’, *prazylioti* ‘pralakstyti (ppr. be naudos)’; *prisilaigyti* ‘iki valios, užtektinai prisibėgioti, prisisiausti, prisiišdykauti’, *prisizylioti* ‘lakstant, nerimtai elgiantis susilaukti nemalonumų’; būdingi požymiai ‘truputį’, ‘kurį laiką’ arba ‘daug’ ir pabrėžiama veiksmo trukmė arba stiprumas. Ir vieni, ir kiti veiksmažodžiai aktualizuoja nekontroliuojamą judėjimą. Judama įvairiomis kryptimis: pirmyn ir atgal, į vieną šoną ir į kitą, aukštyn ir žemyn, iš vidaus į išorę, ratu, pvz.: *zuiti* ‘šen ir ten lakstyti, bėginėti’, *mėčiakotis* ‘blaškytis, puldinėti į šalis’, *savame kailyje nesitverti* ‘šėlti, išdykauti’, *picą duoti* ‘siausti, dūkti’, *urduliais eiti* ‘išdykauti’ (*urdulio* reikšmė ‘verpetas, sūkurys’). Lakstymas be nuovokos būdingesnis gyvūnams ar vaikams, vadinasi, moralas toks: suaugę sveiki žmonės turi gebėti valdytis.

SLAMPINIMĄ – tingų lėtą ėjimą (SLKŽ: 44–45), DRAMBLINIMĄ – sunkų lėtą ėjimą (SLKŽ: 42–43), BĖGIMĄ (SLKŽ: 40) ir DILBINIMĄ – lėtą ėjimą nuleidus galvą, pasilenkus (SLKŽ: 45) pavadinančius veiksmažodžius jungia bendras požymis – ‘judėjimas žingsniu’, todėl juos galima aptarti kartu. Patyrinėtina grupių sudėtis ir funkcionavimo aplinka.

Judėjimą žingsniu, kitaip sakant, žingsniavimą, žymi net 2822 veiksmažodžiai (SLKŽ: 35–46). Žingsniavimas esti trejopas: įprastas, atitinkantis fiziologiją (etalonas – veiksmažodis *eiti* ‘vykti iš vietos į vietą pėsčiomis, žingsniu’) ir nenatūralus, kai judama arba greitais žingsniais, šuoliais (etalonas – *bėgti* ‘greitais žingsniais, šuoliais judėti, lėkti’), arba lėtai, neskubriai, sunkiai (etalonas – *campinti* šnek. ‘sunkiai eiti, vilktis’).

Įprasto judėjimo veiksmažodžių grupė (I) išsiskiria pogrupių gausa – jų 28. Tai *ėjimas* (įeina 50 veiksmažodžių ir veiksmažodinių junginių; toliau pateikiamas tik pavyzdžių skaičius), *žygiavimas* (12), *stypinimas* (138), *keverzojimas* (94), *skėtriojimas* (32), *krypavimas* (110), *tūpčiojimas* (17), *šlitinėjimas* (48), *bastymasis* (164), *klajojimas* (19), *dausiojimas (ėjimas be atodairos)* (71), *trepsėjimas* (57), *klumbavimas (ėjimas su klumpėmis)* (22), *bridimas* (31), *žliugsėjimas (ėjimas*

šlapiomis kojomis) (12), *klampojimas* (67), *baladojimasis* (52), *driskinėjimas (ėjimas suplyšusiam)* (33), *skraistavimas (ėjimas apsigaubus)* (6), *plikinėjimas* (6), *gangariojimas (ėjimas alkanam)* (25), *naktinėjimas* (11), *gužėjimas* (13), *demonstravimas* (3), *vedimas* (24), *varymas* (64), *siuntimas* (12), *nėjimas* (8). Iš viso į šią teminę grupę įtraukta 1151 pavyzdys.

Judėjimo greitais žingsniais, šuoliais, lėkimo teminė grupė (II) pogrupių ir pavyzdžių skaičiumi kur kas menkesnė: apima *bėgimo* (156 pavyzdžių), *metimosi* (*bėgti*) (19), *narstymo (bėgimo vikriai)* (23), *bidzenimo (bėgimo smulkiais žingsniais)* (42), *dryksėjimo* (100), *šmėžavimo (bėgimo pro šviesą)* (3), *garmėjimo (bėgimo būriu)* (5), *vijimo* (25) pogrupius. Greitą, skubrų judėjimą kojomis žyminčių pavyzdžių iš viso – 373, pogrupių yra 8.

Ėjimo lėtais žingsniais teminei grupei (III) priklauso 19 pogrupių žodžiai – jų 1298. Pogrupiai tokie: *campinimas (lėtas ėjimas, vilkimasis)* (128 pavyzdžių), *tripsenimas (lengvas lėtas ėjimas)* (21), *dramblinimas* (158), *biznojimas* (52), *krapaliojimas (lėtas ėjimas netvirtai laikantis)* (29), *brūkšėjimas (lėtas ėjimas velkant kojas)* (66), *klupčiojimas* (28), *šlubavimas* (71), *pūtavimas (lėtas ėjimas pavargus)* (29), *glūdinimas (tylus lėtas ėjimas)* (51), *sėlinimas* (13), *slampinimas* (204), *pužinimas (lėtas ėjimas storai apsivilkus)* (25), *gyslinimas (lėtas ėjimas liesam)* (1), *dilbinimas* (155), *kenklinimas (lėtas ėjimas sulinkusiais pakinkliais)* (7), *aklinimas (lėtas ėjimas nematant)* (94), *goglinimas (lėtas ėjimas žioplam)* (75), *ropojimas* (91).

Kokių įdomybių išryškėja, į ką krypsta dėmesys peržvelgus visus žingsniavimą žyminčius veiksmažodžius?

Pirmas dalykas – rečiausiai vartojami tie veiksmažodžiai, kurie žymi judėjimą greitais žingsniais. Beveik pusė šios (II) grupės veiksmažodžių (156 iš 373) priklauso *bėgimo* pogrupiui. Kai judama sparčiai, nelengva įsižiūrėti į veikėją ir nustatyti antrinį, aktualizuojantį požymį, kūno dalies padėtį – taigi sudaryti sąlygas naujam žodžiui atsirasti. Vienažodžiais pavadinimais aktualizuotas tik vikrumas, polinkis šokuoti, žingsnių dydis arba išryškintos veiksmo aplinkybės. Kitaip sakant, bėgantis žmogus ar kita gyva būtybė suvokiama tik kaip greitai judantis objektas. Tokiu atveju itin dažna perkeltinė (metaforinė) raiška: vartojami tokie veiksmažodžiai kaip *austi, dulkėti, dumti, skusti, švilpti, žiebti*. Tiesioginės jų reikšmės atitinkamai tokios: ‘gaminti audinį (iš siūlų staklėmis)’, ‘kilti dulkėms’, ‘smarkiai pūsti; pustyti’, ‘pjauti plaukus palei odą’, ‘lūpomis, švilpyne ar kuo kitu

išpūsti garsą’, ‘degti, kurti’. Tik frazeologizmai, pavyzdžiui, *kojomis nesiekti žemės* ar *kulnimis žaibuoti* ‘apie greitą bėgimą’, išryškina aktyviai veikiančią kūno dalį.

Akivaizdu, lietuviams įprastas lėtesnis, ramesnis – tausojantis jėgas – vykimas iš vienos vietos į kitą: jį žymi 86,5 proc. visų judėjimą žingsniu žyminčių veiksmažodžių. Įprasto judėjimo (I grupės) pavyzdžių aptikta tris su viršum karto daugiau negu greito (II grupės).

Antras aiškus dalykas – visų trijų grupių pirmųjų pogrupių: *ėjimo*, *bėgimo* ir *campinimo*, veiksmažodžiai yra plačiausios semantikos, bemaž visuotinai pripažįstami ir labiausiai vartojami. Ypač universalūs yra etalonais einantys *eiti* ir *bėgti*: jie tinka daugelyje kontekstų.

Daugybė pavyzdžių, ypač tų, kurie įtraukti į tolesnius, ne pirmuosius pogrupius, iš aktyvios vartosenos jau yra pasitraukę. Vieni vartoti nedideliame plote ir neišplito, kiti, net ir geriau žinomi, išnyko, kai neliko realijų, kurias įvardijo. Tokie pavyzdžiai – slampinimą žyminčios tarmybės *keižioti* ‘nevikriai, pamažu vaikščioti’, *liuozginti* ‘pamažu, nuleidus galvą eiti’, o pasenusiais laikytini *karailiuoti* ‘alkanam, nevalgiusiam būti, eiti, vilktis’, *klumpinėti* ‘eiti klumpėmis apsiavus’. Minėtina, kad atskirus pavadinimus turi ėjimas išalkus, avint klumpes ar vandens prisisėmusį apavą, dėvint galinčius plevėsuoti, suplyšusius drabužius. Tai buvusio vargano visuomenės gyvenimo ženklai.

Trečias aptartinas svarbiausias dalykas – atskirų pogrupių dydis, imtis. Kaip sakyta, gausiausi pavyzdžių yra *bėgimo* (156 veiksmažodžiai; jie jau aptarti) ir lėto ėjimo reikšmės *slampinimo, dramblinimo, dilbinimo* pogrupiai, apimantys atitinkamai 204, 158, 155 narius. Jiems priskirti veiksmažodžiai žymi dėl tingumo ar nerangumo, papildomų pastangų būtinumo, nesveikatos, skausmo kitaip nei daugumos žmonių atliekamus veiksmus. Plg. kai kurių reikšmes: *gangrinti* ‘nerangiai eiti, vilktis’, *tįslinti* ‘tingiai eiti, vilktis’ (abu iš *slampinimo* pogrupio); *kapanotis* ‘sunkiai kur eiti, lipti, kapstytis’, *kobrinti* šnek. ‘sunkiai, nuvargusiam eiti, vilktis’ (*dramblinimo* pogrupis); šnek. *dyrinti* ‘eiti nuleista galva, dūlinti, vilktis’, *snopinti* žem. ‘lyg apsnūdusiam eiti’ (*dilbinimo* pogrupis). Aiškiausiai pastebimas ir dažniausiai vertinamas nenatūralus ėjimas.

Atskirai aptartini buitinę sferą aktualizuojantys ir ekspresyvų vaizdą kuriantys frazeologizmai. Jų yra ne visuose pogrupiuose. Judėjimo įprastais žingsniais (I)

grupėje frazeologizmų pateko į *ėjimo, šlitinėjimo, bastymosi, dausiojimo* ir *varymo* pogrupius; judėjimo greitais žingsniais (II) grupėje – į *bėgimo, metimosi, dryksėjimo, vijimo* pogrupius; lėto, neskubraus ėjimo (III) grupėje – į *campinimo, dramblinimo, klupčiojimo, pūtavimo, slampinimo, kenklinimo* pogrupius. Pavyzdžiui, *šlitinėjimą* iliustruoja šie 10 pavyzdžių: *alkūnėmis eiti*, *antis varinėti*, *gatvę (kelią) matuoti*, *kuolus skaityti tvoroje*, *ant nosies griūti*, *orus gaudyti*, *tvoros kuolus (mietus) skaityti*, *vištas gaudyti*, *žąsis ganyti (varinėti)*, *žąsiukus gaudyti (varinėti)*. Visi jie vaizdingai nusako nekoordinuotus girto žmogaus judesius. Matomam vaizdui aplinkiniai nelieka abejingi. Jų pašaipą ar pajuoką rodo frazeologizmų komponentai, kurie įvardija „netikrus“, identifikuojamojo požymio neturinčius objektus: negebančius skraidyti naminius paukščius (*antis, žąsis, višta*), gyvybės netekusius – pagaliais tapusius medžius (*kuolas, mietas*), naują funkciją įgijusias kūno dalis: einama alkūnėmis, remiamasi nosimi ir t. t.

Pabrėžtina, kad tokiuose lėto ėjimo reikšmės pogrupiuose kaip *aklinimas (nematant)*, *krapaliojimas (netvirtai laikantis)*, *brūkšėjimas (velkant kojas)* frazeologizmų nėra: jų leksiniai vienetai įvardija negalią, senatvę, individualius fizinius organizmo ypatumus. Likimo skirti išbandymai emociškai nėra vertinami.

Judėjimą žymintiems veiksmažodžiams opoziciški BUVIMO veiksmažodžiai. Jų į *Sisteminį lietuvių kalbos žodyną* įrašyta 204 (SLKŽ: 116). Pirmi, kaip įprasta, nurodyti bendresnės reikšmės leksiniai vienetai: *būti* ‘turėti būtį, reikštis tikrovėje, egzistuoti’, *egzistuoti* ‘būti, gyvuoti’, *figūruoti* ‘būti, dalyvauti kur nors; būti dėmesio, svarstymo objektu’, *plytėti* ‘būti nusidriekusiam, išplitusiam, tįsoti’, *tvyroti* ‘tverti, laikytis kur’, *rėpti* ‘daug griebti, daug apimti’, *apimti* ‘apkabinti’, *aprėpti* ‘daug apimti’. Atskirus pogrupius sudaro papildomus požymius: ‘negražiai’, ‘kurį laiką’, ‘truputį’, ‘apie gyvas būtybes’, ‘patekimas’ ir ‘skyrimas’, gavę pavyzdžiai. Pirmųjų keturių pogrupių veiksmažodžiai turi priesagas *-(s)oti* arba *–ėti* ir yra stilistiškai nuspalvinti. Dauguma vartojami tik šnekamojoje kalboje, nemaža dalis rodo menkinimą. Jie paprastai įvardija stovinčias, gulinčias, tupinčias, kur nors lindinčias, neretai apsnūdusias ar žiopsančias gyvas būtybes ir ne vietoje padėtus, numestus daiktus. Visi tokie objektai užima daugiau vietos negu galėtų užimti ir, žinoma, dėl to jie neteikia jokios naudos. Dar daugiau: sudribę, išsiskėtę ar pašiurpę, jie arba kelia pavojų judančiam žmogui – už jų galima užkliūti ir susižeisti, arba gąsdina, erzina. Pvz.: *branksoti* šnek. ‘riogsoti, kėpsoti’, *knopsoti* šnek. ‘stovėti galvą nuleidus, nieko neveikiant, snopsoti’, *plerpsoti* menk. ‘sudribusiam, ištižusiam sėdėti, nieko neveikti’, *ganksoti* šnek.

‘būti (stovėti) kur nors be tikslo’, *styroti* ‘būti atsikišusiam’, ‘be reikalo stovėti, būti kur varganai’.

Buvimą žyminčių veiksmažodžių frazeologizmai nepapildo – patys veiksmažodžiai yra itin ekspresyvūs. Esant būtinybei dar tiksliau apibūdinti nieko neveikiančią būtybę ar vietą užimantį, nenaudingą daiktą, linkstama pasitelkti palyginimus, plg.: *stypsoti* šnek. ‘stovėti ne vietoje’: *Ko čia stypsai ant vėjo?* (DLKŽe) ir *Ko stypsai kaip strampas?!* (PŽ; *strampas* reiškia ‘storą lazdą, strypą’).

Apibendrinimas. Tyrimas parodė, kad lietuviai gyvena krašte, kur žemė šlapia, įmirkusi. Labiausiai pastebima žmonių būdo ypatybė – tuščiai, daug arba nuolat, kalbėti. Veiksmai, apie kuriuos daugiausia mąstoma ir kurie išsiskiria pavadinimų gausa – neįprastai, t. y. lėtai arba greitai, be nuovokos ir savitvardos, judėti (*slampinti, dramblinti, dilbinti, bėgti* ir *blaškytis*), taip pat *mušti, verkti*, *plepėti*, ir, žinoma, *būti* – užimti vietą erdvėje. *Mušti* ir *plepėti* iškelia aktyviai veikiančias kūno dalis: rankas, liežuvį, o *verkti* kartu su *blaškytis* – dvasinius išgyvenimus, kančią, ligą. Taigi tauta pirmiausia mato ir įvardija realijas ir veiksmus, kurie nukrypę nuo darnia, patogia, įprasta vadintinos padėties. Kitaip sakant, dėmesio nepatraukia žmogaus judėjimas natūraliu žingsniu, apgalvota jo veikla, santūrus kalbėjimas, darbas susikaupus ir taip pat naudingas, savo vietą ir aiškią paskirtį turintis daiktas.

Neįprasti dalykai, ypač dirbant kolektyviai, trikdo ir apsunkina gyvenimą, todėl su jais nėra lengva susitaikyti: suirztama, kyla noras pašiepti ar pajuokti. Štai kodėl šalia neutraliųjų žodžių funkcionuoja tiek daug menkinamųjų ir nėra teigiamą vertinimą išreiškiančių. Matyt, tikėta, kad, įvardijus ydą, netinkamai, neišmintingai besielgiantis žmogus pasikeis: nebetingės, nebeplepės, išsities ir apsižvalgys, kaip gyvena aplinkiniai, nebeskubės ir nesiblaškys dirbdamas, nebegins savo nuomonės kumščiu, nebesigrauš dėl nesėkmės, ieškos vietos, kur galima atsiskleisti.

Kalba, pirmiausia frazeologizmai, rodo aiškų tabu. Kai dėmesio centre atsiduria gamtos nuskriaustas žmogus arba vaikas, senolis – jie ne visada gali valdyti savo elgesį, jausmus, subjektyvus vertinimas nereiškiamas. Emocijos šiuo atveju liudytų kalbėtojų bendrosios kultūros stoką, nemotyvuotą nukrypimą nuo nerašytų bendrabūvio taisyklių.

Pažymos, žodynuose teikiamos prie reikšmių:

menk. – menkinamasis, menkinamai,

prk. – perkeltine reikšme,

šnek. – šnekamojoje kalboje,

žem. – žemaičių.

Šaltiniai ir literatūra

DLKŽe – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas.* Vyr. red. Stasys Keinys. 8-as patais. ir papild. leid. Vilnius: LKI, 2021. https://ekalba.lt/dabartines-lietuviu-kalbos-zodynas/.

FŽ – *Frazeologijos žodynas.* Red. Jonas Paulauskas. Vilnius: LKI, 2001; el. variantas 2015. https://ekalba.lt/frazeologijos-zodynas/.

Gudavičius Aloyzas. *Etnolingvistika.* Šiauliai: ŠU, 2009.

Kazlauskaitė Rūta. Vėjo vaizdinys lietuvių poezijoje. *Linguistica Lettica,* t. 26. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2018, p. 259–281.

LKG – *Lietuvių kalbos gramatika*, t. I. Vyr. red. Kazys Ulvydas. Vilnius: Mintis, 1965.

LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas*, t. I–XX, 1941–2002: el. variantas. Vyr. red. Gertrūda Naktinienė. Vilnius: LKI, 2005 (atnaujinta versija 2018). https://ekalba.lt/lietuviu-kalbos-zodynas/.

PŽ – Klementina Vosylytė. *Palyginimų žodynas.* Vilnius: LKI, 2014; el. variantas 2015. https://ekalba.lt/palyginimu-zodynas/.

SLKŽ – Jonas Paulauskas. *Sisteminis lietuvių kalbos žodynas*. Vilnius: Mokslas, 1987.

Straipsnių ciklas „Lietuvių kalbos naujovės ir įdomybės“. Straipsnį rėmė Valstybinė lietuvių kalbos komisija.

Jei norėtumėte publikuoti visą straipsnį ar jo dalį, prašom nurodyti informacijos šaltinį ir autorius.